

УДК 341:340.116

Т. О. Анцупова

СТАНОВЛЕННЯ ПАРАДИГМИ МІЖНАРОДНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА У ПОСТРАДЯНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ НАУЦІ

Початок розробки проблематики міжнародного юридичного процесу був покладений ще в дореволюційний період царської Росії наприкінці XIX ст. [1]. Між тим, більш ніж через століття не сформувалася єдина наукова позиція щодо співвідношення та змісту понять «міжнародне процесуальне право», «міжнародний правовий (юридичний) процес», «міжнародний судовий процес», «міжнародне правосуддя», «міжнародне судочинство».

Наукова дискусія щодо ролі і місця міжнародного процесуального права в міжнародній правовій системі є відкритою дотепер, і на початку XXI ст. отримала новий виток розвитку. З цього приводу С. А. Лобанов відзначає, що міжнародне процесуальне право існує і розвивається. На думку вченого, з розвитком міжнародно-правової системи його роль буде зростати, що знайде своє відображення у доктрині [2, с. 81].

На думку Г. Хафнера, фрагментація серед різних режимів міжнародного «процесуального» права, режимів, спрямованих на забезпечення дотримання первинних норм міжнародного права, є ще більш очевидною, ніж фрагментація матеріального міжнародного права. Центр уваги міжнародного права змістився зі створення матеріального права загального характеру до створення спеціальних режимів і методів застосування міжнародного права (від запобігання міжнародним спорам та їхнього розв'язання до механізмів забезпечення виконання норм міжнародного права) [3, с. 853].

Питання теоретичного тлумачення понять «процедура» і «процес» були предметом досліджень видатних вітчизняних вчених радянського та пострадянського періоду. На особливу увагу заслуговують роботи С. С. Алексєєва, В. М. Горшенєва, А. Ф. Крижановського, Ю. В. Крилова, Є. Г. Лук'янової, Ю. І. Мельникова, П. Є. Недбайла, М. П. Орзіха,

О. О. Павлушиної, І. В. Панової, А. С. Піголкіна, В. Н. Протасова. Однак всі ці дослідження були присвячені теорії юридичного процесу (теорії процесуального права) у вимірі національної правової системи [4; 5].

Єдиним системним російськомовним дослідженням теорії міжнародного юридичного процесу є монографія Е. А. Пушміна «Міжнародний юридичний процес і міжнародне право» 1990 р. видання [6].

Домінуюча у сучасній науці міжнародного права пострадянського простору наукова позиція щодо ототожнення «міжнародного судового (юрисдикційного) процесу» і «міжнародного процесуального права» [7; 8] заводить науку міжнародного права у глухий кут, тому що суперечить «загальнофілософському уявленню про процес як про комплекс послідовних дій або послідовних, змінюючих один одного, органічно взаємопов'язаних явищ» [6, с. 12].

Деякі вчені розглядають міжнародне процесуальне право як галузь міжнародного права, що також звужує його розуміння. І. І. Лукашук в одній зі своїх праць 1997 р. зазначив: «У міжнародному праві процесуальні норми поки не виділені в особливу галузь. Вони переплітаються з матеріальними нормами як в загальній системі права, так і в конкретних міжнародно-правових актах. Є підстави вважати, що поступово в міжнародному праві утворюється галузь процесуального права» [9, с. 186—187]. Той самий підхід до розуміння міжнародного процесуального права можна зустріти і в російському підручнику з міжнародного публічного права за редакцією професора К. А. Бекяшева: «Міжнародні процесуальні норми, закріплені у договорах та інших джерелах міжнародного права, у сукупності формують самостійну галузь — міжнародне процесуальне право» [10, с. 741].

До аналогічного висновку дійшли і вчені Ю. П. Бровка, Ю. А. Лепешков, Л. В. Павлова: «Активна розробка процесуальних норм є доброю юридичною основою для формування нової галузі міжнародного права — міжнародного процесуального права» [11, с. 98].

Норми міжнародного процесуального права тісно переплетені з нормами міжнародного матеріального права. Доказом тому слугує практично кожен міжнародний договір, що містить матеріальні і процесуальні норми одночасно. Процесуальні норми теоретично можна відокремити і систематизувати. Але чи утворюється при цьому галузь міжнародного процесуального права? Чи можна назвати міжнародне процесуальне право галуззю? Чи можливо виділити міжнародне процесуальне право у окрему галузь на рівні з правом міжнародних договорів, правом міжнародних організацій, космічним правом, якщо процесуальні норми є частиною кожної галузі міжнародного права у більшій або меншій кількості? Напевно, ні. Інтегративне та національне процесуальне право також не є галузями. Якщо мова йде про сукупність (систему) процесуальних норм і принципів певної правової системи, то, таким чином, її необхідно розглядати як процесуальну правову цілісність певної правової системи, яка є рівноцінною матеріальній правовій цілісності.

Зведення процесуальної форми виключно до юрисдикційної діяльності свідчить про її вузьке розуміння. Ототожнення процесуальної правової цілісності з галуззю неможливе з причини різнорідності цих правових категорій.

Майже аналогічну точку зору має професор В. М. Шумілов, який зазначає: «Міжнародне процесуальне право — це не інститут і не галузь, а частина міжнародного права, тобто група процесуальних інститутів, підгалузей і галузей» [12, с. 485]. Професор П. М. Бірюков підтверджує цю тезу в рамках предмету свого дослідження, а саме він вважає, що «...у міжнародному праві сформувалась самостійна галузь «право міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю (іноді її називають «міжнародне кримінальне право»». Процесуальну «складову» цієї галузі можна позначити як міжнародне кримінальне процесуальне право» [13, с. 6]. Таким чином, використовуючи метод індукції, у вищезазначеній теорії професора Бірюкова можна побачити схильність до широкого тлумачення (розуміння) міжнародного процесуального права.

Е. А. Пушмін вважає, що всередині системи міжнародного права існує дві його підсистеми — матеріального і процесуального права [6, с. 13]. Цей підхід потребує додаткового спеціального дослідження, оскільки пов'язаний із фундаментальним питанням теорії міжнародного права щодо критеріїв виділення підсистем міжнародної правової системи.

В доктрині міжнародного права відсутня єдина концепція щодо кількості і змісту галузей міжнародного права та його інститутів, внаслідок чого неможливо визначити, яку процесуальну «складову» має кожна з цих галузей. Однак із впевненістю можна твердити, що право міжнародних організацій у сучасному міжнародному публічному праві, безумовно, вважається однією із основних галузей.

У міжнародно-правовій доктрині відсутня, відповідно, і єдина концепція принципів міжнародного правового (юридичного) процесу. Найбільш часто принципи міжнародного правового (юридичного) процесу ототожнюються з принципами міжнародного судочинства. Так, І. М. Махніборода як прихильник такого ототожнення наполягає на «неспроможності широкого тлумачення предмета МПрП (міжнародного процесуального права. — *Авт.*), так як названі принципи не поширюються на всі групи процесуальних відносин, що включаються до предмету даної галузі при системному підході, а тільки на ті, які пов'язані з міжнародним судочинством» [14, с. 98]. При цьому І. М. Махніборода наводить у приклад наукові позиції щодо системи спеціальних принципів міжнародного процесуального права В. М. Шумілова, К. А. Бекашева, Д. А. Патріна, Е. А. Пушміна, посилаючись на їх відповідні дослідження [15; 6, с. 38]. Вивчивши позиції зазначених авторів, спробуємо спростувати категоричну заяву про «неспроможність широкого тлумачення предмета міжнародного процесуального права».

Наприклад, загальновідомим серед представників міжнародно-правової науки є підхід Е. А. Пушміна до розуміння міжнародного юридичного

процесу як до «врегульованої процесуальними міжнародно-правовими нормами правотворчої і правозастосовчої діяльності держав та інших суб'єктів міжнародного права...» [6, с. 18].

Професор Е. А. Пушмін вперше визначив «принципи міжнародного юридичного процесу» як «зумовлені загальновизнаними принципами міжнародного права та закріплені в процесуальних міжнародно-правових нормах основоположні його (процесу) засади, які виражають його сутність, спрямованість і визначають зміст процесуальних форм механізму міжнародно-правового регулювання. Принципи міжнародного юридичного процесу є вимогами, зверненими до учасників процесу, які зобов'язують або уповноважують їх діяти певним чином» [6, с. 37].

Як бачимо, визначення досить загальне, в рівній мірі належить і до учасників міжнародного правотворчого процесу, і до учасників міжнародного правореалізаційного (правозастосовного) процесу.

Дійсно, певною мірою всупереч розробленим концепції міжнародного процесуального права, перераховуючи принципи міжнародного процесуального права [6, с. 38]. Е. А. Пушмін «делікатно обходить» питання про принципи несудового міжнародного процесу. Їх доктринальна розробка — це важкий пласт роботи, який і досі не був опанований вченими-міжнародниками. Але відсутність доктринальних досліджень загальних принципів міжнародної правотворчості і правореалізації не дає підстав спростовувати фактичну їх наявність та функціонування.

Формальна і доктринальна розробка принципів міжнародного правового (юридичного) процесу почалася з визначення принципів міжнародного судового процесу. У силу чого система принципів міжнародного судового процесу є найбільш дослідженою в юридичній науці.

На думку А. В. Плахова, «витоки поняття «принципи міжнародного процесуального права» слід шукати в міжнародній арбітражній практиці XIX ст. Міжнародне право того часу мало досить обмежений нормативний зміст, і тому існувала небезпека, що на його основі не може бути винесено рішення. У зв'язку з цим арбітражу надавалася можливість застосовувати загальні принципи національного права за аналогією. Міжнародній призовій палаті, відповідно до 12-ї Гаазької конвенції 1907 р., надавалося право приймати рішення на підставі «загальних засад права і справедливості» [16] або «загальних принципів справедливості» [17, с. 49]. Однак конвенція ратифікована не була і не набула чинності.

Перші процесуальні принципи в міжнародному праві були офіційно сформульовані в Статуті і Регламенті Постійної Палати міжнародного правосуддя у 1920 р. паралельно зі Статутом Ліги Націй.

В умовах правопорядку Ліги Націй К. С. Колісніченко виділяє наступні цілі і принципи: «(1) сприяння міжнародному співробітництву; (2) забезпечення міжнародного миру та безпеки; (3) генеральний намір не вдаватися до війни; (4) зобов'язання підтримувати між державами відкриті, справедливі, гідні стосунки; (5) суворе виконання норм міжна-

родного права як фактичних правил поведінки урядів; (6) дотримання справедливості і добросовісне виконання усіх договірних зобов'язань у взаємовідносинах між організованими народами» [18].

Наступним кроком у розвитку міжнародного судового процесу було прийняття Статуту Міжнародного Суду ООН, 26 червня 1945 р., і в 1946 р. Регламенту Міжнародного Суду ООН, який діє з істотними поправками і доповненнями [19].

Очевидно, що система норм і принципів міжнародного судового процесу є найбільш сформованою у порівнянні з іншими видами міжнародного правового (юридичного) процесу.

Філософськи вірним є те, вважає А. О. Павлушина, що «судове право — перше «надгалузеве» узагальнення в процесуальному праві... Однак «судове право», «юрисдикційний процес» є лише елементи нормативно існуючого права. Вони — завжди складові публічного, у тому числі міжнародного публічного права» [20, с. 112]. Водночас А. О. Павлушина зазначає: «розподіл права на матеріальне і процесуальне не є поділ правозастосування на те, що відбувається в суді, і те, що відбувається поза судом» [20, с. 35]. «Нам уявляється, що неприпустиме зниження загальноправового поняття «процесуальне» до рівня констатації юрисдикційних процесів. Процесуальне право — це не те або не тільки те, що вже оформилося в якості такого в галузі чи підгалузі законодавства. Процесуальність, як і матеріальність, можна визначити як властивість права регулювати вміст або форму правових зв'язків і відносин. А тому до складу процесуального права слід включати весь правовий зміст, спрямований на врегулювання будь-якої процедури, організації, процесу будь-якого правового явища» [20, с. 96–97].

Такі висновки принципово важливі для подальшого розвитку парадигми міжнародного процесуального права. А саме для розмежування понять «міжнародне процесуальне право», «міжнародний процес», «міжнародний судовий процес», визначення принципів міжнародного правового (юридичного) процесу.

Очевидно, що вивчення глибинних законів конструювання та функціонування системи міжнародних процесуальних норм і принципів не тільки не завершено, але перебуває лише в початковій стадії. Повинна бути виявлена змістовна цінність міжнародної процедури як такої у всіх сферах міжнародної правотворчості і реалізації міжнародного права.

Л і т е р а т у р а

1. Камаровский Л. А. О международном суде / Л. А. Камаровский. — М.: Тип. Т. Малинского, 1881. — 544 с.
2. Лобанов С. А. Международный уголовный процесс: тенденции современного развития / С. А. Лобанов // Государство и право. — 2003. — № 1.
3. Hafner G. Pros and Cons Ensuing from Fragmentation of International Law / Gerhard Hafner // Michigan Journal of International Law. — 2004. — Vol. 25. — P. 849–863.

4. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права / *Е. Г. Лукьянова*. — М. : НОРМА, 2003. — 240 с.
5. Юридическая процессуальная форма. Теория и практика / [*Н. В. Виртук, В. М. Горшенев, А. С. Пиголкин* и др.] ; под ред. П. Е. Недбайло, В. М. Горшенева — М. : Юрид. лит., 1976. — 280 с.
6. Пушмин Э. А. Международный юридический процесс и международное право / *Э. А. Пушмин*. — Кемерово : Изд-во Кемеров. ун-та, 1990. — 83 с.
7. Махниборода И. М. Международное процессуальное право и международное судопроизводство: особенности взаимодействия : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / *И. М. Махниборода*. — М., 2011. — 25 с.
8. Ушаков С. В. Вклад многосторонних органов международного правосудия в функционирование института международно-правовой ответственности государств в контексте международного процессуального права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / *С. В. Ушаков*. — М., 2009. — 21 с.
9. Лукашук И. И. Нормы международного права в международной нормативной системе / *И. И. Лукашук*. — М. : Спарк, 1997. — С. 186–187.
10. Международное публичное право : учебник / *Л. П. Ануфриева, Д. К. Бекашев, К. А. Бекашев, В. В. Устинов* [и др.]; отв. ред. К. А. Бекашев. — 4-е изд., перераб. и доп. — М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. — 784 с.
11. Международное публичное право. Общая часть : учеб. пособие / *Ю. П. Бровка* [и др.] ; под. ред. Ю. П. Бровки, Ю. А. Лепешкова, Л. В. Павловой. — Минск : Амалфея, 2011. — 496 с.
12. Шумилов В. М. Международное право : учеб. для бакалавриата вузов / *В. М. Шумилов*. — 2-е изд., перераб. — М. : Междунар. отношения, 2012. — 528 с.
13. Бирюков П. Н. Международное уголовно-процессуальное право и правовая система Российской Федерации : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10 / *П. Н. Бирюков*. — М. : РГБ, 2003. — 368 с.
14. Махниборода И. М. Международное процессуальное право и международное судопроизводство: особенности взаимодействия : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / *И. М. Махниборода*. — М., 2011. — 238 с.
15. Шумилов В. М. Международное право: учебник / *В. М. Шумилов*. — М. : ТК Велби, 2007. — С. 397 ; Международное публичное право : учебник / *К. А. Бекашев* [и др.] ; под ред. К. А. Бекашева. — М. : Проспект, 2009. — С. 944 ; Патрин Д. А. Международное судебное разбирательство: история, понятие, функции : дис. ... канд. юрид. наук / *Д. А. Патрин*. — М., 2005. — С. 183.
16. Плахов А. В. Источники формирования принципов международного процессуального права / *А. В. Плахов* // Евразийский юридический журнал № 2 (57) 2013. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.eurasialaw.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=4019:2013-03-14-08-25-16&catid=351:-2-57-2013-&Itemid=587
17. Мережко О. О. Проблеми теорії міжнародного публічного та приватного права / *О. О. Мережко*. — К. : Юстиніан, 2010.
18. Колісніченко К. С. Ліга Націй у розвитку міжнародного права : монографія / *К. С. Колісніченко* ; за наук. ред. А. І. Дмитрієва. — О. : Фенікс, 2011. — 320 с.
19. Регламент Міжнародного Суду ООН, Редакція від 14.04.2005 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_h85.
20. Павлушина А. А. Теория юридического процесса: проблемы и перспективы развития : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / *А. А. Павлушина*. — Самара, 2005. — 459 с.

А н о т а ц і я

Анцупова Т. О. Становлення парадигми міжнародного процесуального права у пострадянській правовій науці. — Стаття.

Домінуючою в сучасній науці міжнародного права пострадянського простору є наукова позиція, відповідно до якої ототожнюються «міжнародний судовий (юрисдикційний) процес» і «міжнародне процесуальне право». Автор статті зазначає безперспективність такої позиції для розвитку міжнародної правової системи, схилившись до загальнофілософського уявлення про процес як про комплекс послідовних дій або послідовних, змінюючих один одного, органічно взаємопов'язаних явищ.

Ключові слова: міжнародна правова система, матеріальність та процесуальність права, міжнародне процесуальне право, міжнародний правовий (юридичний) процес.

А н н о т а ц и я

Анцупова Т. А. Становление парадигмы международного процессуального права в постсоветской правовой науке. — Статья.

Доминирующей в современной науке международного права постсоветского пространства является научная позиция, в соответствии с которой отождествляются «международный судебный (юрисдикционный) процесс» и «международное процессуальное право». Автор статьи отмечает бесперспективность такой позиции для развития международной правовой системы, склоняясь к общеправовому представлению о процессе как о комплексе последовательных, сменяющих друг друга, органично взаимосвязанных явлений.

Ключевые слова: международная правовая система, материальность и процессуальность права, международное процессуальное право, международный правовой (юридический) процесс.

S u m m a r y

Antsupova T. Formation the paradigm of International Procedural Law in the Post-Soviet legal science. — Article.

The scientific position, according to which «International Legal (Jurisdictional) Process» and «International Procedural Law» are identified is dominated in the modern international legal science on post-Soviet area. The author points out the futility of such a position for the development of the International Legal System, tending to the philosophical understanding of the process as complex sequential, successive, organically interrelated phenomena.

Keywords: International Legal System, substantive and procedural law, International Procedural Law, International Legal (Jurisdictional) Process.